

dal t.- 2021.- 15 aprel.- s.6.

XV ƏSR AZƏRBAYCAN TARİXİ: BƏDİİ GERÇƏKLİKLƏR

(Tahir Kazımov. *Hiylə və zəka. Tarixi roman, epopeya. I kitab, Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 508 s.; Qardaşlar: əqidə mübarizəsi. Tarixi roman, epopeya, II kitab, Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 345 s.; Həsən Padşah Bayandur. Tarixi roman, epopeya, III kitab, Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 384 s.; İmperiyanın süqutu. Tarixi roman, epopeya, IV kitab, Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 313 s.)*

Türk ədəbiyyatının inkişafındakı xidmətlərinə görə Türk Dünyası araşdırmaları Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının "Türk ədəbiyyatına xidmət" mükafatı laureatı, "Kino xadimi", "Əməkdar Mədəniyyət işçisi" tanınmış yazıçı Tahir Kazımovun çoxsaylı, irihəcmli, müxtəlif janrlı pvest və romanları oxucular tərəfindən həmişə sevilmişdir. İstedadı, sənətkarlıq imkanları, mövzu-ideya zənginliyi ilə fərqli görünən qələm sahibi Tahir Kazımovun yaradıcılıq yolu ucuz şöhrət qazanmaq üçün deyil, mənəvi ehtiyacdən, bədii tələbatdan irəli gəlmişdir. Onun yazmış olduğu bütün əsərləri ("Səsin səhri", "Sənsiz səninlə", "Müsi-bət", "Geçikmiş məketublar, əsirlər düşüncələri", "Etiraf", "Ürək fəryadı", "Taleyin qisməti beləymiş yəqin...", "İntiqam", "Qisas", "Qönçə və yadplanetlər" və s.) sözün əsl mənasında Azərbaycan cəmiyyətini saflaşdırmağa, tərbiyələndirməyə doğru yönəldilmişdir.

Deyərlər, sənətkar sənətkarlığının bütün keyfiyyətləri ilə öz zamanının yetişdirməsidir və bu cəhət onun sosial-estetik niyyətindən irəli gəlir. Bu, sənətkarın fikir və düşüncəsi, seçdiyi ədəbi janr, işlətdiyi dil və üslubla sıx bağlıdır. Yazıçı əgər fəaliyyətini uzun yüzillikləri arxada qoymuş tarixin müdhiş hadisələrinə, insanlarına, daha doğrusu, mühüm bir dövlətçilik işlərinin təsvirinə və təhlilinə həsr edərsə, böyük bir missiyanı yerinə yetirmiş olur.

Bir tanınmış yazıçı kimi

Tahir Kazımovun güclü realizmini, obyektivliyə sadıqlığını, tarixi həqiqətlərin necə cəsarət və ustalıqla əks etdirməsi haqqında anlayış və mülahizələrimizi daha da zənginləşdirmək üçün barəsində danışacağımız kitabların (4 kitab) üzərində bir qədər geniş dayanmaq istərdik.

XV yüzillik Azərbaycan tarixində yeni keyfiyyətləri ilə fərqlənən bir mərhələdir. Sözündən yüzildə bütün Azərbaycanda Şirvanşah İbrahim və onun övladlarının, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarlarının hakimiyyəti altında siyasi-tarixi, sosial-mədəni və iqtisadi həyatda müəyyən uğurlar qazanılır. Dövrün ümumi vəziyyəti bütün cəmiyyətə, xüsusən də hakim təbəqələrə öz təsirini göstərir.

Qaraqoyunluların adlı-sanlı hökmdarlarından biri olan Mirzə Cahan şah ölkədə böyük abadlıq işləri gördürür, körpülər, yollar, məscid və mədrəsələr tikdirir. Sözündən yüzillik Azərbaycan şəraitində, mühitində bütöv bir dövlətçilik tarixinin təməlinin qoyduğu bir dövrüdür. "XV əsrin ciddi, mürəkkəb hadisələri haqqında tarixi həqiqətlər hansı yolla olurlarsın Türk dünyasına çatdırılmalıdır" (prof. O. Əfəndiyev)

Həmin ciddi və mürəkkəb hadisələr tarix kitablarında, monoqrafik əsərlərdə mütəxəssislər tərəfindən müəyyən səviyyələrdə öyrənilmişdir (professor Tofiq Nəcəflinin əsərlərinə bax)

Bəs, bədii ədəbiyyatda yazıçılarımız həmin proses və hadisələri necə əks etdirmişdir? Bu suala cavab axtarmaq üçün Tahir Kazımovun yuxarıda adını çəkdiyimiz epopeyasını oxumaq lazım gəlir. Baxın, hadisələr necə də çoxplanlı, çoxsəpkili olub ki, müəllif bu bütöv dövrə 4 kitab həsr etmişdir.

Alimlərimizin apardığı təhlillər göstərir ki, XX əsrin romanı insanın daxili-ruhi təkamülünün ideal

göstəricisi səviyyəsində bir hadisəyə çevrilmişdir. Bu əsrdə və ondan öncəki dövr və mərhələlərdə həmin janrın əsas missiyası dünyanın özünün bütövlükdə mahiyyət və mənasını açmaq, onun amancız həqiqətlərini insanın gücü qarşısında canlandırmaq və bu yolla, insana dünyada yaşamağın fəlsəfəsini aşkarlamaqdır. Bütün başqa janrlar da bu və ya başqa dərəcədə həmin missiyanı yerinə yetirir, lakin roman (eləcə də epopeyada) janrında bütövlük var, romanın möğzində dünyanın yeni mənasının axtarışına çıxmaq var, -roman-dünya, ayrı-ayrı janrlar və hissələri, zərərləri əks etdirir (tənqidçi-ədəbiyyatşünas V.Yusifli)

Siyasi tarix elmi ilə məşğul olan alimlərin fikrinə görə,

Azərbaycanın XV əsri bütövlükdə tarixin siyasi mənzərəsində köklü, ciddi və mürəkkəb hadisələrin baş verməsi ilə və fərqli özəldlikləri ilə səciyyələnə bilər. Bir həqiqətdir ki, Sovet dönməsində bu məsələlər həm tarix kitablarında, həm də bədii ədəbiyyatda öz əksini düzgün tərpa bilməmiş, yazılanlarla o vaxtkı həyat, baş vermiş hadisələr arasında ciddi fərqlər görünmüşdür, əsl həqiqət isə xalqdan gizlədilmişdir.

Müasir insanın görmədiyi, şahidi olmadığı dövr kifayət qədər dərk edilməmiş, milli ənənənin təsvirinə yer ayrılmamışdır. Yazıçı bu hadisələri mötəbər mənbələrdən oxuyaraq bədiiləşdirmişdir.

Tahir Kazımov bu günümüzdə qədər mühüm dövlət işlərlə məşğul olmaqla yanaşı, həm də bir-birindən mövzusu-ideyası ilə, tarixiliyi, müasirliyi ilə çox yüksək səviyyələrdə dayanan romanlar, povestlər, hekayələr, gündəliklər, məktublar, ssenarilər və s. yazmışdır. Həmin çoxsaylı əsərlərdə o, maraqlı, yadda qalan obrazlar, tarixi təfərrüatlar yarada bilmişdir.

Tarixi faktlar göstərir ki, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin sosial bazasını eyni bir milli maraq ətrafında birləşmiş müxtəlif oğuz tayfaları təşkil edir. Təbii ki, həmin tayfalar bir-birindən o qədər də fərqlənmirdilər. Onlar bir-birilə siyasi ittifaqda olmuş, xüsusilə Qaraqoyunluların, Ağqoyunluların dövründə daha sıx birləşmişdilər. Və bu baxımdan Səfəviləri hətta özündən əvvəlki Azərbaycan dövlətlərinin bilavasitə varisi saymaq olar. XV yüzillikdə Azərbaycan türk tayfaları hakimiyyət uğrunda mübarizədən əl çəkməmişdilər. Bu dövrdə yerli hakimler-tayfa başçıları həm bir-biri ilə münaqişəyə girir, müxtəlif ittifaqlarda fəal iştirak edirdilər. Bu kitabları oxuduqca görmək olur ki, "dövlətin əsasını qoyanlar da, onun yüksəlişini təmin edənlər də Azərbaycanda yerli və köçəri türk tayfaları idilər; Qaraqoyunluların, ağqoyunluların dövlətçilik düşüncəsi, inzibati idarə sistemi bütünlükdə qədim türk dövlətçilik ənənələrindən irəli gəlirdi. XV əsr, əslində Türkiyə türklərinin bir xalq olaraq təşəkkülü tarixinin ilk mərhələsi idi. Azərbaycan ərazisində türklərin çəkisi sürətlə artdı. Onlar Azərbaycan cəmiyyətinin mütləq əksəriyyətini təşkil etməyə, müxtəlif dövlətlər qurmağa, mərkəzləşməyə (konsentrasiyaya) başladılar" (Akademik N.Cəfərov)

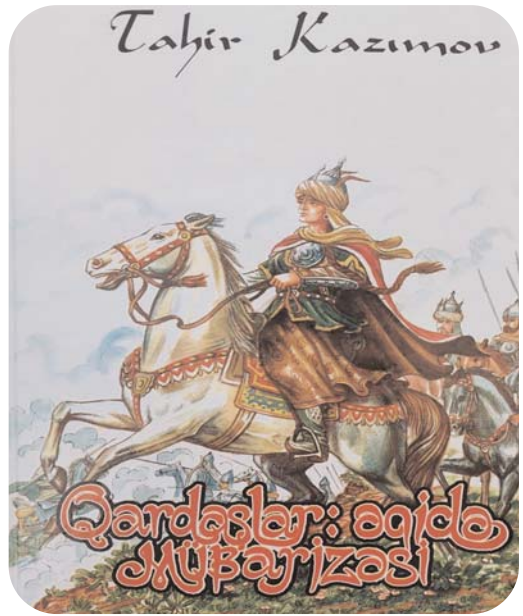
Tahir Kazımovun təsvir etdiyi bu dövrdə Azərbaycan (və həmhüdəd regionlarda) oğuz türklərinin (türkmanların) etnosiyasi mövqeyi bir qədər də güclənir.

Tahir Kazımov bir fikir adamı kimi bu kitablarında tarixi həqiqətləri əks etdirə bilmişdir. Bu əsər həqiqətin qarşısıdır. Tarixi keçmişdən bu günümüzə varmağa və sabaha çatmağa ən sağlam və köklü, ən doğru olaraq daha güvənən "bəbii tədqiqat"dır.

Biz Tahir Kazımovu, onun çoxsaylı kitablarını dəyərləndirərəkən özünəməxsus düşüncə tərzi ilə romançılığını bir-birindən ayırmırıq, ayrılmamış da

mümkün deyildir. Bu kitablar XV yüzilliyin tarixi icimai-siyasi proseslərini bütöv şəkildə inikas etdirir. XV yüzillik tarix səhnəsində aşağıdakı məzmunu şərtləndirir:

"XV əsr Azərbaycan tarixində təlatümlü və mürəkkəb bir dövr kimi yadda qalmışdır. Bu dövr öz mərhələləri ilə bir çox tarixi şəxsiyyətlər yetişdirmiş, istər siyasətdə, istərsə də ədəbiyyatda. Həmin şəxsiyyətlər nə qədər paradoksal olsa da, yenə də dövrün dövlətçilik ənənələrini öz birlikləri ilə, bilik-

ləri ilə qoruyub saxlaya bildilər. Dövlət xadimləri, sərkərdələri Qara Yusif, Uzun Həsən, Həsən Padşah, Şirvanşah I İbrahim, Sara xatun və b.

Tarixi qaynaqlarda olduğu kimi, bu əsərlərdə də Sara xatunun Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmlənməsindəki mühüm rolu, diplomatçılıq fəaliyyəti, hər hansı bir məsələnin çözülməsindəki başlıca fəaliyyəti; dövlət xadimi, şair, hürufi fəlsəfəsinin tanınmış şəxsiyyəti Cahanşah ("Həqiqi" təxəllüslü şeirlər yazan) haqqında yanaşmaları, baxışları bədii təfərrüatlarla sırf həqiqətə uyğun, inandırıcı təsir olunur.

Dövrün bəzi siyasi prosesləri

belə baş vermişdir: Teymurilər arasındakı nifaq onların hakimiyyətini zəiflədir. Bundan istifadə edən Azərbaycan feodalları ölkənin istiqaliliyyətini bərpa etməyə, müstəqil milli hakimiyyət yaratmağa nail olurlar. XV əsrin əvvəllərindən hakimiyyət başına gələn qaraqoyunlular Cənubi Azərbaycan torpaqları ilə yanaşı, Gürcüstan, Ermənistan və Ərəb İraqında da hakim idilər. Qaraqoyunluların paytaxtı Təbriz şəhəri sürətlə inkişaf edir. Əsrin ortalarına doğru zəifləyən qaraqoyunlu hakimiyyətini ağqoyunlular əvəz edirlər. Ağqoyunlu Uzun Həsən qaraqoyunlu mülkləri ilə bərabər, İranın bir sıra vilayətlərini də öz hakimiyyəti altında birləşdirir. Düzdür, ağqoyunlularla qaraqoyunlular arasındakı toqquşmalardan ölkə müəyyən ziyanlara məruz qalırdı. Ancaq bununla belə ölkə xarici basqınlardan, yad qoşunların tapdığı olmaqdan xilas olmuşdu. Həm də qaraqoyunlu və ağqoyunlu hərəkətlərinin ümumi məqsədi mərkəzləşmiş vahid Azərbaycan dövləti yaratmaq olduğundan bu ittifaqlar ölkənin yüksəlişində xüsusi ləngimə yaratmırdı. Həmin istiqaməti XV əsrin sonlarından ərsəyə gələn Səfəvilər davam edirdilər və nəhayət, XVI əsrin əvvəllərində buna nail oldular.

T.Kazımovun epopeyasından aydın olur ki, Qaraqoyunlularla Ağqoyunlular arasındakı münaqişə və savaqlara baxmayaraq hər iki sülalə və onların yarat-

dıqları dövlətlər eyni ənənəyə əsaslanırdı - məhz həmin ənənənin varisi kimi bir qədər sonra mərkəzləşmiş Azərbaycan dövləti tarix səhnəsinə çıxır. Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusif hələ XV əsrin əvvəllərində müstəqil olan Şirvanı özünə tabe etməyə çalışmış, Şirvanşah İbrahimi və onun müttəfiqlərini əsir almış, lakin çox keçmədən Şirvan yenidən müstəqilliyini bərpa etmişdir. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən də eyni məqsədi izləmiş, lakin hərbi yolla deyil, sülh yolu ilə Azərbaycanın həm şimalındakı, həm də cənubundakı müstəqil hökmdarları öz ətrafında birləşdirmişdir. "Həqiqətən, ağıllı olan Uzun Həsən bütün azərbaycanlıların hörmətini qazanmağa can atmış, Azərbaycan hökmdarı olmuş və ömrünün axırına kimi Şirvanşah və Ərdəbil şeyxi ilə ittifaq saxlamışdır"

Bu cür çox mühüm və aktual hadisələrin ənənəvi olaraq bədii ədəbiyyata gətirilməsi və mövcud tarixi faktların xüsusi bir emosional dildə təqdimi sevincidir. Və oxucu sevinir ki, hələ indiyə kimi həmin dövrün bədii təlatümləri, bədii obrazları Azərbaycan oxucularına təqdim olunmamışdır. Bu şəərəfli iş tanınmış yazıçı, çoxsaylı romanların müəllifi Kazımov Tahirə qismət olmuşdur.

Birinci kitab

"Hiylə və zəka" adlanır. Bu kitab 508 səhifədən ibarətdir. XV yüzilin 50 illik bir mərhələsi bu səhifənin əsasını təşkil edir.

Burada iki tayfa - Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri arasındakı münasibətlər, əlaqələr, bu tayfalararası uzun sürən əqidə, məslək və dini çarpışmalardan, varislərin taxt-tac uğrunda apardığı ittifaqlardan söhbət gedir.

Birinci kitabın əsas obrazı Türkmən elinin qəhrəmanı Qara Yusifdir. Qaraqoyunlu dövlətini yaradan igid sərkərdə. Hərtərəfli bir insan, bütün invari keyfiyyətlərə sahib Qara Yusif yazıçı tərəfindən təkcə tarixi şəxsiyyət kimi deyil, eləcə də kamil və bütöv bir obraz kimi canlandırılır. Əmir Teymurun hücumlarının qarşısını uğurla alan və onun qoşunlarını ustalıqla məhv etmək bacarığı Qara Yusifin mübarizliyini, siyasi nüfuzunu, əzmini nümayiş etdirir.

Yazıçı gənc şahzadə Uzun Həsən kimi dövlətçiliyimiz tarixində az tanınan xadimi lazım olan səviyyədə təqdim edir, oxucuya tanıdır. Həsənin gəncliyindən hökmdar səviyyəsinə gedən yolu olduğu kimi əks etdirə bilir.

Kitablarda Şərqi ilk diplomat qadını Saray Xatun daha cazibəli və əsl Azərbaycan xanımına xas olan cəhətləri ilə verilir.

Ağqoyunlu-Məmlük münasibətləri tarixi həqiqətə uyğun olaraq bədiiləşir.

Qeyd edək ki, I kitabın "giriş əvəzi" çox mənalı hissədir, insanın yer üzündə törəməsi, yurd yerləri salması, sonra torpaqların qədr-qiyəmətinin bilinməsi, sevilməsi, torpaq uğrunda mübarəzə, müharibələr... hər şey topaqdan ötrü. Bizə elə gəlir ki, bütün bu müaribələrə, qırğınlara səbəb torpaqdır, "torpaq günahkardır". Torpaq elə əzəldən nə qədər şirininmiş. "Qurani-Kərim"dəki törəniş, insan, torpaq haqqında fikirlərin "Hiylə və zəka" romanının önünə gətirilməsi bizə elə gəlir ki, harda-olur olur insan allahı tanımalıdır, Allah təkdir, ona iman gətirmək, o nə buyурса onunla durub oturmaq, əməl etmək...

(ardı var)

Möhsün NAĞİSOYLU,
akademik
İsmayıl KAZIMOV,
professor